

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

DERGİSİ

II

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN YILDA BİR NEŞREDİLİR

İZMİR — 1985

TAKİYYE, DOĞUŞU VE GELİŞMESİ

Yard. Doç. Dr. Avni İLHAN

Bir dinin veya bir milletin her hangi bir fert veya gurubunun yaptığı bir yanlışlık o dine veya millete teşmil edilmemelidir. Fakat, İslâm Dininde ve Müslümanlarda eksiklik aramayı âdet haline getirenler ciddi olmayan bu tutumu sürdürmüşlerdir. İslâmda olmadığı halde müslümanlardan bir fırkanın benimsediği yanlış bir anlayışın kaynağını Kur'an olarak gösterme çabalarına günümüzde de rastlanılmaktadır. Bilindiği gibi, maalesef, müslüman ülkelerden bazılarında, bilhassa karışıklığın hüküm sürdüğü bazı ülkelere, anarşist hareketler ve gurublar vardır. Bu hareketlerin takiiye inancından kaynaklandığını, dolayısıyla bu inanca sahip olanlara hiç bir zaman güvenilemeyeceğini, esasen kendilerini hiçbir kaide ve anlaşmaya bağlı görmeyen bu insanların inançlarının kaynağının Kur'an olduğunu yazıp-çizen, söyleyip duranlar az değildir. Belli ve az bir gurubun yanlış hareketini Kur'an'a bağlamak suretiyle bütün müslümanlara kasıtlı olarak teşmil etme gayreti halâ sürmektedir. Halbuki hiçbir din ve siyasî tatbikatta ahde vefa ve anlaşmalara sadık kalma konusunda İslâmdeki titizliği görmek mümkün olmaz. Burası uzun uzun bu konunun münakaşa yeri değildir. İslâmın en iyi tatbikatçıları ilk halifelerden Ali b. Ebi Talib'in Mısır valisine yazdığı emirnâmedeki şu sözler bu konudaki İslâmın tutumunun ne olduğunu apaçık ortaya koyar ve bize yeter: «Şayet düşmanla aranızda bir sözleşme yaptınsa, yahut ona karşı bir taahhüdün varsa, sözleşmeye uy, ahdini yerine getir. Verdiğin sözü tutmak için gerekirse hayatını bile fedâ et, çünkü arzularının çeşitli, görüşlerinin ayrı olmasına rağmen insanların, Allah'ın farzları arasında ahitlere vefa göstermek kadar üzerinde birleştikleri bir şey yoktur. Hattâ müşrikler de hainliğin vahim sonuçlarını gördükleri için müslümanlara karşı ahde vefayı gözetiyorlar. Sakın verdiğin sözden dönme; sakın ahdine hıyanet etme; sakın düşmanı aldatma. Zira başarısızlı-

ğa ve yoksun kalmaya mahkûm akılsızlardan başkası Allah'a karşı gelmek cür'etini gösteremez. Çünkü yüce Allah, ezeli rahmeti gereği, ahid ve zimmetini, kulları için şefkati sayesinde barınacakları bir eman (güven) evi, dokunulmaz alanında asûde kalacakları, yakınına koşacakları bir huzur harîmi kılmış. Onun için fesad etmek, hıyanette bulunmak, yahut aldatmak olamaz.»¹

Eğer yukarda bahsettiğimiz sebepler olmasaydı, Dr. Kâmil eş-Şîbî'nin 1963'de İskenderiye Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisinin 16. sayısında (233-270 sayfalarında) «et-Takiyyetü, Usûlüha ve Tatavvürüha» adıyla neşrettiği makalenin tercümesini yapmakla yetinecek ve bu makaleyi yeniden kaleme almaya ihtiyaç duymayacaktık. Ne yazık ki, Dr. Şîbî, derin vukufu, kullandığı bol malzeme ve yer yer güzel tahlillerine rağmen, kanaatimizce, Şîa'nın takiiye anlayışından ötürü uğradığı hücumlardaki haksızlığı ortaya koymayı peşinen hedefi olarak tayin ettiği ve bütün tahlillerini bu istikamette yaptığı içindir ki yanlış bir neticeye ulaşmıştır. Şîa'yı hücumdan kurtarayım derken, farkında olmadan İslâm'ı saldırıya maruz bırakılmıştır.

Biz bu makalemizde ana hatları ve plâni ile Dr. Şîbî'nin araştırmasını esas aldık. Fakat hatalı tahlil ve değerlendirmelerini işaretlemeye çalıştık. Ayrıca makalemizin hacmini daraltma mecburiyetinden tafsilâtı terkettik. Bunların yanında okuyucu bu makalede çoğunlukla kendi malzemelerimizi kullandığımızı da görecektir.

Takiiye ibaresi Kur'anda geçmez. Fakat Âl-i İmran suresinde aynı kökten «tukah» sözünü buluyoruz². Bu ayetten anlaşıldığına göre: tehlike sırasında canı korumak ve korkmak takiiye'nin iki esasını teşkil etmektedir. Şüphesiz Kur'an canlarından korkan müslümanlara -bilhassa ilk müslümanlara- «tukah» tarzında bahsedilen zaruretin gerektirdiği durumun ortadan kalkması maksadıyla kâfirleri dost kabul etmek hususunda ruhsat vermiştir. Bilindiği gibi zaruretlere mahzurları mubah kılmıştır. Burâda takiiye kelimesinin «islâm» ve «iman» sözleri ile -mânâları itibariyle- yakın irtibatını hatırlatmalıyız. Gerek islâm, gerek iman sözü,

(1) Metni, Ali b. Ebî Talib, Nehcü'l-belâğa (şerh; Muhammed Abdüh), 530, Mısır, tarihsiz, da yer alan bu kısmı Abdülaziz Çavuş, Anglikan Kilisesine Cevab (ter: Mehmed Akif, sadeleştiren Dr. Süleyman Ateş), 127. 128, Ankara, 1979 dan naklettik.

(2) Âl-i İmran/27. Makalede geçen ayetlerin tercümeleri Dr. Hüseyin Atay, Dr. Yaşar Kütlüay tarafından hazırlanıp Diyanet İşleri Başkanlığınca yayınlanan meâlden verilmiştir.

TAKKIYYE, DOĞUŞU VE GELİŞMESİ

büyük bir kuvvete -Allah'ın gücüne- boyun eğmekle doğrudan irtibatlıdır. Takva kurtuluş mânâsına gelen ittikadandır. Yani bu duruma göre takıyye muayyen bir kuvvete karşı nefsi korumaktır. Bu da diğer taraftan korku ile irtibatlıdır. İslâm kelimesinde de teslim olmak ve muayyen kuvvete inkiyadla o kuvvetin gazabından ve satvetinden selâmete çıkmak mânâları vardır. İman kelimesinde de yine korkudan ve tehlikeden emin olmak, kurtulmak mânâları vardır. İşte böylece takvâ -ki takıyye o köktendir- kelimesiyle, islâm ve iman kelimelerinin derinliğinde mânâlar birleşmektedir. Bu mânâlar korku ile dolu Arapların çöldeki hayat tarzından kopup geliyordu. Öylesine bu yaşayıştan doğan mânâlardı ki bunlar, Müslüman Arab'ın başkası ile karşılaştığında ilk söylediği söz, «es-selâmü aleyküm selâm üzerine olsun, rahat ve emniyetli ol...» sözü olur. Ta ki gelen kimse rahat olsun, emniyette olduğunu hissetsin. Bu aynı zamanda kendisinin de itmi'nan bulmasına hazırlanıştır.

Bütün bunlardan sonra takıyye'nin üzerinde durduğumuz bir ıstilah olarak mânâsının «açık veya muhtemel tehlikeden korunmak maksadıyla inancın saklanması ve gizlenmesi» olduğunu hatırlatmak ve özetlemekle yetinelim. Can tehlikesi söz konusu olduğu zaman kişinin derûnundaki imanını, inancını gizliyebileceğine ruhsat verildiği hemen her mezhebde kabul edilmiştir. İlk devirdeki fevkalâde aşırı bir kaç Haricî Hareketini ve inancını her türlü tehlikeye rağmen açıklamaktan çekinmeyen şahsiyetleri istisnâ edersek tarih boyunca da bu böyle kabul ve tatbik edilmiştir. Söz konusu bu ruhsatın delili de Ammar b. Yasir'in davranışını Hz. Peygamberin tasvib etmesidir. Bu mânâda bir baskı ve tehlike karşısında inancın gizlenmesinde ayıplanacak bir taraf olmadığı açıktır ve esasen buna itiraz eden de yoktur. Üzerinde münâkaşa edilen, takıyye'nin ruhsat olmaktan öte bir azimet; dinde prensip olarak alınmasıdır. Şiîlerin takıyye'yi dinî bir prensip olarak benimseyip tatbik etmeleri muhalif mezhep mensupları ve bazı müstesriklerce kıyasıya tenkid edilmiştir. Bu özelliklerinden dolayı onlar, yalancılıkla, secaat ve şahsiyetten yoksunlukla itham edilmişlerdir.³ Bu ithamın haklı veya haksız olduğunun münakaşasına girişmeden önce takıyyenin Şiîler tarafından dinî bir prensip olarak benimsenmesinin sebeplerini inceleyelim.

(3) Bu konuda meselâ bak: Şah Abdülaziz Gulâm Hakîm ed-Dehlevî, Muhtasar-ut-Tuhfetü'l-İsnâ Aşeriyye (Arapçaya (Farsça'dan) terceme eden: Muhammed b. Muhyiddin), 287-296, Kahire, 1387.; Ignaz Goldziher, el-Akîdetü ve's-Şeria, 202, İkinci baskı, tarihsiz.; Prof. İhsan İlahî Zahir, Şia'nın Kur'an, İmamet ve Takıyye Anlayışı, (Terc; Yard. Doç. Dr. Sabri Hizmetli, Hasan Onat), 140 ve devamı, Ankara, 1984.

İster ruhsat ister azimet olarak alınsın takıyyenin kabulünün gerisinde korku ve baskı vardır. Bu bakımdan hemen her insan ve cemiyet, güçlü baskılar karşısında varlığını sürdürebilmek için inancını gizlemek durumunda kalınca, bunu yapmıştır. İslâmî topluluklar içinde en gözüpekleri oldukları halde, zikredilen şartlar, Haricîleri bile, takıyyeyi uygulamaya zorlamıştır. Onlar, Hz. Ali karşısında Néhrevan'da yenilince tükenmekten kurtulmak, hayatlarını korumak, güçlenmek, sayılarını artırmak için beklediler. Nafi b. el-Ezrak (65/694) ın hurucuna kadar açığa hareket etmediler. Nafi huruc hareketine taraftarlarının tamamının katılmasını sağlamak için, harbe gitmeyip oturanları (kaade) tekfir ediyordu. Kader arkadaşı Necdet (69/698) ise takıyyeyi caiz görüyor ve kaadeyi tekfir etmiyordu. Şehristanî bu ikisinin hangi şartlar altında farklı görüş sahibi olduklarının tahliline girmeden, sadece hangi noktalarda ihtilâf ettiklerini ve delillerini şöyle özetlemektedir: «Bu ikisinin ihtilâflarının sebebi şudur: Nafi takıyye helâl değildir, kıtalden ictinab edip oturmak küfürdür, diyordu. Bu görüşüne «.. Onlara savaş farz kılındığında içlerinden bir takımı hemen, insanlardan, Allah'tan korkar gibi, hattâ daha çok korkarlar...»⁴ ayeti ile «... Allah yolunda cihad eden, yerinin yermesinden korkmayan bir millet getirir.»⁵ ayetini delil getiriyordu.

Necdet O'nun bu görüşüne karşı takıyye caizdir, diyor ve «Mü'minler mü'minleri bırakıp kâfirleri dost edinmesinler; kim böyle yaparsa Allah katında bir değeri yoktur, ancak, onlardan sakınmanız hali müstesnâdır. Allah sizi kendisiyle korkutur, dönüş Allah'adır»⁶ ayeti ve «Firavun ailesinden olup da, inandığını gizleyen bir adam dedi ki: Rabbim Allah'tır diyen bir adamı mı öldüreceksiniz?..»⁷ ayetini karşı delil olarak ileri sürüyordu. Yine o (Necdet) harbe katılmıyarak bir kenarda durmak (kuûd) caizdir. Eğer imkân bulabilmişse cihada katılması daha faziletlidir. Nitekim Allah Tealâ «... Allah can ve mallarıyla cihad edenleri, mertebeye oturanlardan üstün kılmıştır. Allah hepsine de cenneti va'detmiştir. Ama Allah, cihad edenleri oturanlara, büyük ecirler, dereceler, mağfiret ve rahmetle üstün kılmıştır...»⁸ buyurmaktadır, diyordu. Nafi ise bu görüşe «bu (ayette bildirilen hüküm) Peygamber (S.A.) ın arkadaşları hakkında geçerlidir. Çünkü onlar baskıya maruz idiler ve zayıftılar. Onların dışındakiler için ise imkân bulunduğu halde cihad'a katılmı-

(4) Nisâ/77

(5) Mâide/54

(6) Âl-i İmran/28

(7) Ğafir/28

(8) Nisâ/95

TAKKIYYE, DOĞUŞU VE GELİŞMESİ

arak oturmak «.. Allah'a ve Peygamberine yalan söyliyener ise, özür bile beyan etmeksizin geri kaldılar (harbe katılmadılar)»⁹ ayetinin açık hükmüne göre küfürdür»¹⁰. Şehristanî'den nakledilen bu pasajda her ne kadar iki haricî liderinin takıyye hakkındaki farklı görüşlere sahip olmaları tamamen Kur'an ayetlerinden müphem gibi gözükiyorsa da aslında siyasî şartlar onları bu anlayışa sevk etmiştir. İsyân bayrağını çekmiş bir kimsenin gizlenmesi ve taraftarlarından çekingen davrananlara müsamahası elbette beklenilemez. Nafi'nin durumu böyledir ve geriye dönüşü yoktur. Halbuki Necdet Nafi'nin başarısızlığını ve askerlerinin büyük telefâtını görmüştür. Nafi'nin siyasetini değiştirmek ve gizlenmek taraftarlarına daha müsamahalı davranmak suretiyle tükenmelerini önlemek istemiştir. Her ikisi de taraftarlarına görüşlerinin doğruluğunu anlatabilmek için dinî deliller bulmuşlardır.

Daha sonraki haricî fırkalarında takıyye ile ilgili münakaşalar devam etmiş, «darü't-takıyye», «darü'l-aleniyye» gibi tabirler ortaya çıkmıştır. Görüldüğü gibi ilk haricî fırkalarında bile takıyyeden söz edilmiş olması; takıyye ile ilgili diğer tabirlerin Haricîler arasında söylenilir oluşu Dr. Şîbî'yi, takıyye tabirini ilk kullananlar da, bu anlayışı ilk defa benimseyip tatbik edenler de Haricîlerdir, hükmüne götürmüştür. Bu hükmüne Goldziher'i de iştirak ettirmeye çalışan Dr. Şîbî «el-Akide ve's-Şerîa»daki Arapça ifadeyi değiştirerek aktarmaktadır. Goldziher'in ifadesi şudur: «Haricîler aynı gayenin (korunma) gerçekleşmesi için hareketlerinde bundan (takıyyeden) faydalandılar. Şîa onu esas prensiplerinden biri haline getirdi..»¹¹ Dr. Şîbî bu ifadeden kendisine payanda edinmeye çalışmakta ve «Goldziher'in hatırlattığına göre takıyye'ye ilk başvuran ve ona ilk yaklaşan fırka Haricîlerdir»¹² demektedir. Goldziher'in yukardaki ifadesinden böyle bir hükme varabilmek için Şîa'nın takıyye anlayışını benimsemede hatalı yanı yoktur peşin hükmünden taviz vermemeye kararlı olmak bile yetmez. Kaldı ki Goldziher bile böyle bir hükme varmış olsa durum değişmez. Mühim olan bu hükmün yanlışlığıdır. Tarihî olayların değerlendirilmeyişinden kaynaklanan hatalı yanısıdır. Peşin oluşudur. Çünkü hicrî 65-69 seneleri arasında Haricîler ara-

(9) Tevbe/90. Burada «geri kaldılar» tarzındaki tercüme ayette geçen «kaade»nin tam karşılığı değildir. Bu bakımdan (harbe katılmadılar tarzında tarafımızdan açıklama konulmuştur.

(10) Şehristanî, el-Milel ve'n-nihâl, I/125, Muhammed Seyyid Keylânî nşr., Kahire, 1396/1976.

(11) el-Akide ve's-şeria, 202.

(12) et-Takıyyetü, Usulüha ve Tatavvüruha, 238.

sında cereyan eden hadiselerin yanında Şîilerin aynı senelerdeki tutumu ele alınmamıştır. Hz. Hüseyin'in şehid edilişi ile birlikte müteakib olaylar yani Şîilerin ağır tazyikler altında buldukları, takibe maruz kaldıkları zamanlar en azından ruhsat olarak takıyyenin kullanıldığını düşündürmeliydi. Tevvâbûn Hareketi Hz. Hüseyin'in şehadeti sırasında gerçek niyetlerin ortaya dökülmeyip takıyye uygulamak suretiyle hareketsiz kalmanın açık bir aksülameli değil midir? Esasen Şîiler arasında o baskılı günlerde takıyyenin uygulanmaması gerektiği görüşünde olan olmadığı içindir ki konu münakaşa edilmemiştir. Nitekim Zeyd b. Ali (122/740) nin isyanında taraftarlarını açıktan cidâle teşvik için takıyyenin caiz olmadığı ilk defa gündeme getirilmiştir. Dikkat edilirse Nafi'nin isyanında da taraftarlarının topyekûn kendisine katılmasını sağlamak için takıyye caiz görülmemiştir. Benzer hadisede benzer hüküm. Bütün bunlardan şu netice çıkmaktadır. «Takıyyeye ilk başvuran ve ona ilk yaklaşan fırka Haricîler» değildir.

Şîâ'ya gelince: Hz. Ali'nin şehid edilmesinden ve Hz. Hasan'ın hilâfetten çekilmesinden sonra zaman zaman ileri gelenlerinin katledilmesine kadar varan fevkalâde ağır baskılara maruz kalmışlardır. Şahitliklerinin kabul edilmemesi, daha önce devletten kendilerine bağlanan maaşın kesilmesi yeni idarenin resmî siyaseti haline geldi. Cuma günleri Allah'a ibadetin yanında minberlerde, hutbenin sonunda, Hz. Ali ve soyuna sövmeyi siyasî rejimin ihdası yeni bir ibadet haline getirdiler. Hz. Ali'yi ve soyunu sevdiğini söyleyenleri öldürdüler. Gözdağı ve baskı öylesine şiddetli idi ki bunlardan diri diri gömdükleri bile oldu.¹³ Hz. Hüseyin'in torunu Muhammed b. Ali'nin şu ifadeleri Şîilere yapılan baskıyı tasvir etme bakımından dikkat çekicidir. «... Devamlı olarak öldürüldük, korktuk, sevdiğimiz ve kendimizin can emniyetinden daima mahrum kaldık. Yalancı münkirler yalan ve iftiralarına sığınak buldular. Her yerde zalim kadılar, zorba valiler dostlarına yakınlık gösterdiler. Yalan ve uydurma hadisleri işte bunlar meydana getirdiler. Bizim yapmadığımızı bize nisbet ettiler. Nakletmediğimizi bizden rivayet ettiler. Bu suretle halkın bize buğzetmesini arzuladılar. Bu işin en dehşet vereni Hasan (A.S.) ın ölümünden sonra Muaviye zamanında oldu. Taraftarlarımız her yerde öldürüldü. Şüphesiz üzerine eller ayaklar kesildi. Bizi sevdiğini söyleyen hapse atıldı, mal elinden alındı veya evi yıkıldı. Bu belâ Hüseyin (A.S.) ın katili Ubeydullah b. Ziyad (67/686) zamanına kadar şiddetle nerece ve artarak devam etti. Sonra Haccac geldi ve pek çok kimse öldü.

(13) Mes'ûdi, Mürûcû'z-zeheb, II, 67, Mısır, 1346.

TAKİYYE, DOĞUŞU VE GELİŞMESİ

rüldü. Alevîlere büyük bir şüphe ile bakıldı. Öyle ki bir adama zındık veya kâfir denilmesi ona alevî denmekten daha az tehlikeliydi.»¹⁴

Şüphesiz bütün bu olaylar karşısında Hz. Ali taraftarlarının tedbir almaları, kendilerini gizlemek suretiyle korunmaları son derece tabiidir. Bununla beraber zaman zaman isyan ettiklerini ve hatta sessiz kalmalarından, saklanmalarından büyük bir pişmanlık duyarak topluluk olarak tevbe ettiklerini (Tevvâbûn) görüyoruz. Gerek Tevvâbûn Hareketi gibi toplu, gerek daha küçük guruplar veya ferdî olarak görülen hareketlerde takıyye uygulanmıyarak isyan edenlere de yer yer ve zaman zaman rastlanmıştır.

Abbasîler Devrinde ise Şîa yeniden, eskisinden daha çok baskıya maruz kaldı. Yeni devlet güçlendikçe bu baskı da arttı. Hem Emevîler ve hem de Abbasîler devrini görmüş olan şair Ebu Ata Eflah b. Yesar bu hususu şöyle dile getirmiştir: «Keşki Mervanoğullarının zulmü bize geri geleydi de, Abbasoğullarının adaleti yerin dibine bataydı»¹⁵. Abbasî baskısı Şîilerin kendilerini koruma temayül ve çarelerinde yani takıyye anlayışında yeni boyutların ortaya çıkmasına sebep oldu. Hicrî II. asrın ortalarından itibaren yabancı bilgi ve felsefenin de tesiri ile aklî hareketin gelişmesi sağlandı. Fırkalar, gurublar müstakil hüviyet kazanmaya başladı. Şîa diğer fırka ve gurublara paralel olarak hattâ onlardan önce kendi prensiplerini sistematize etti. Bu cümleden olarak Emevîlerin tenkîlinden korunmak için imamlarından Muhammed b. Ali (el-Bakır) (119/737) ye nisbet ettikleri «Takıyye benim dinimdir, babalarımın da dinidir»¹⁶ gibi sözlerle takıyye vazgeçilmez prensiplerinden biri olarak yerini aldı. Daha sonra da, aynı sebepten ve bu defa da Abbasî tehlikesinden korunmak gayesiyle Cafer b. Muhammed (es-Sâdık) (148/765) a nisbet edilen takıyye'nin güzel ve iyi olduğuna dair sözlerini kullandılar.¹⁶ Böylelikle takıyyeyi en belli başlı prensiplerinden ve kendilerini diğer fırkalardan ayıran alâmeti farikalarından biri olarak ilân ettiler. Diğer yandan Abbasîler, amcaoğulları Alevîlerin yardımları ile, onların gayret ve halk arasındaki nüfuzları sayesinde Emevî Dev-

(14) İbn Ebi'l-Hadîd, Şerhu Nehci'l-belâğa, XI/43, 44, Mısır, 1961.

(15) Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî, es-S'ir ve's-suarâ, 397, Beyrût, 1401/1981.

(16) Muhammed b. Ya'kûb b. İshak el-Küleynî, el-Usûl mine'l-Kâfi, II, 219, Tahran, 1381.

(16) Muhammed b. Ya'kûb b. İshak el-Küleynî, el-Usûl mine'l-Kâfi, II, 217, 218 ve devamı.

letini yıkıp¹⁷ devletlerini kurmaya muvaffak olduktan sonra asıl emekleri geçen bu kimseleri bir kenara ittiler. Onlara Emevîlerden pek farklı muamele etmediler. En yakın akrabalarının bu ihâneti Alevîleri yeni yeni tedbirler almaya zorladı. Kanaatımızca İsmailîler'in gizli teşkilât kurma sebeplerinden birisi de budur. İsmailîlerle birlikte takıyye anlayışı, o zamana kadar anlaşılan ve uygulanan şeklinden çok farklı ve tehlikeli bir hüviyet kazandı. İsmailîler her türlü davranışlarında, politikalarında ve teşkilâtlarında bu anlayışı en kötü mânâsıyla hakim kıldılar.

Şîa'nın maruz kaldığı baskıların benzerleri diğer topluluklara, bu arada sünnilere de uygulandığında onların da zor karşısında mânâsız bir direnme içine girmeyip takıyye uygulayacaklarını nazârî olarak kabul etmek yanlış olmaz. Ancak tarzı değişik olmakla beraber sünnilerin gerek topluluk olarak, gerek fert olarak maruz kaldıkları baskılarda takıyye uygulamaları Şîa'da olduğu gibi olmamıştır. Dr. Şîbî araştırmasının daha başında Şîa'nın takıyye'yi benimsemiş oluşunda haklı olduğunu müdafaa ve bu konudaki hücumların haksızlığını peşinen kabullenerek yola çıktığı içindir ki yanılmıştır. Sünnî toplulukların da, sünnî alimlerin de aynen Şîa'da olduğu gibi dara düşünce takıyyeyi pekâlâ uyguladıklarını, takıyyenin caiz olduğuna dair fetvalar verdiklerini delillendirmeye çalışmıştır. İmam-ı Malik'in tazyik altında yapılan bey'atın meşru olmadığına dair fetvası ile Şafîî'nin ve Kûfeli alimlerin can korkusu olunca takıyye-

(17) Emevîlerin ağır baskılarından kurtulmak isteyen Alevî ve Abbasilerin hepsi yani bütün Haşimîler kendileri üzerinde ruhî bir otoritesi bulunan ve hemen hemen herkes tarafından sevilip sayılan Muhammed b. Abdullah b. Hasen b. Hasen b. Ali b. Ebi Talib'in şahsiyetinden faydalanıp emellerini gerçekleştirmek istiyorlardı. İsfehani'nin nakline göre: «aralarında İbrahim el-İmam, es-Seffah, Ebu Ca'fer el-Mansur, Salih b. Ömer b. Osman'ın da bulunduğu Haşimîlerden bir gurub Mekke yolu üzerindeki Ebva'da toplandılar. Salih b. Ali onlara: «Bütün insanların ümitlerini bağlayıp gözlerini diktiği kavim sizsiniz. Allah sizi şimdi burada toplamıştır. O halde içinizden birine bey'at edip Allah'a dua ederek dört bucağa dağılın. Umulur ki bu sayede Allah size zafer murad etmiştir» dedi. Ebu Ca'fer el-Mansur söz alarak «ne diye kendi kendinizi aldatıyorsunuz? Vallahi biliyorsunuz ki halk şu gençten (yani Muhammed b. Abdullah b. Hasen b. Hasen b. Ali b. Ebi Talib) başka kimseye boyun eğmez. Kimsenin dediğini derhal kabul etmez» dedi. Hepsi birden:

— Vallahi doğru söyledin. Doğrusu bu, deyip Muhammed'e bey'at ettiler. İbrahim el-İmam, es-Seffah, el-Mansur ve hazır olan diğerleri de bey'at ettiler.» (Bak: Ebu'l-Ferec el-İsfehani, Mukatilü't-Talibiyîn, 173, Necef 1385/1965).

TAKİYYE, DOĞUŞU VE GELİŞMESİ

ye'nin cevazına verdikleri fetvaları zikretmektedir.¹⁸

Dr. Şîbî takıyyenin Şîa'ya has bir anlayış, bir örf olmadığını ispata öylesine kararlı gözükmektedir ki Ahmed b. Hanbel'in meşhur Mihne Hadisesindeki davranışını bile delil göstermektedir. Şîbî'nin konuya bakış açısını kendi ifadelerinden tesbit etmek faydalı olacaktır. Bu suretle görüşünü ispat için nasıl zorlandığı da görülecektir. Dr. Şîbî: «Halku'l-Kur'an ile ilgili Mihne Hareketi, takıyyenin sadece 'Şîa akaidindedir' yolundaki yanlış zanni ortaya koyan mihenk taşıdır.» diye hükmünü verdikten ve olayı Taberî ile İbn Kesîr'den teferruatlıca naklettikten sonra şöyle devam etmektedir: «Makrızî'nin (845/1538) söz konusu Mihne Hareketi hakkında ve bu sıradaki Kur'an Mahluktur cevabını nasıl verdiklerine dair Ahmed b. Hanbel'den naklettiği husus son derece ilgi çekicidir ve aynı zamanda faydalıdır:

Ahmed b. Hanbel'in amcası -İshak b. Hanbel- şöyle anlatıyor: Sultan'ın yakınları ve komutanları ile Ebu Abdullah'ın (Ahmed b. Hanbel) kurtulması için konuşmuştum. Fakat isteğimi kabul ettiremedim. Bunun üzerine İshak b. İbrahim ile konuşmak için izin istedim. Yanına girdim ve konuştum. Gardiyana, O'nunla birlikte kardeşinin oğlunun yanına gidin ve O'nun kardeşinin oğlu ne konuştu ise bana bildir, dedi. İshak b. Hanbel der ki: gardiyanla birlikte Ebu Abdullah'ın yanına vardım ve dedim ki: — Ebu Abdullah! arkadaşların seninle Allah arasında olan hususta istenileni söylediler. Hapiste, zorlukta yalnız sen kaldın?!

— Amca! alim takıyye tariki ile, cahil cehlinden ötürü (bu türlü) cevap verirse hakikat ne zaman ortaya çıkacak?!

Bu cevap üzerine ben vaz geçtim, sustum. O, takıyye hakkında varid olan hadisleri rivayet etti ve: sizden öncekilerden öyleleri vardı ki içlerinden biri testere ile biçiliyordu da bu hal onu yine de dininden döndürmüyordu, hadisini söyledi ve: — bu Habbab hadisine ne dersiniz?¹⁹ dedi amcasına. (Amcası) der ki: bunun üzerine O'nu ikna etmekten ümidimi kestim, işte böylece İbn Hanbel, önce Me'mûn'un sonra da -yine Halku'l-Kur'an meselesinde imtihan eden Mu'tasım'ın kırbaçlarına tahammül ederek duran tek kişi Ahmed b. Hanbel, arkadaşlarının -ki onlar Ehl-i Sünnet'in en müfritlerindendi- Me'mûna Kur'an'ın mahluk olduğunu söylemeleri, takıyyedendir demektedir. İbn Hanbel kendisi

(18) et-Takıyyetü, 244.

(19) Bu hadisi bir çok hadisci nakletmiştir. Meselâ bak: Buhari, Sahih, VIII/56, İstanbul Matbaai Amire, 1315; Ahmed b. Hanbel, Müsned, V/111, Beyrüt, 1389/1969.

iradesinin gücü ile Habbab'ın reyini tercih etti»²⁰. Görüldüğü gibi burada açıkca Ahmed b. Hanbel'in bile takıyyeyi caiz gördüğü savunuluyor. Halbuki zor karşısında görüşlerini ortaya koyamayan alimlerin tavrını tasvib etmediğini tartışılmaz açıklıkla bu ifadelerden başka türlü nasıl anlatmalıydı büyük imam? Onun yukarıda zikredilen sözleri ve davranışı -Dr. Şibî'nin zorlamasının aksine- Ahmed b. Hanbel gibi alimler için takıyye'nin caiz olmadığını anlatmaktadır. Bunu Muhammed Ebu Zehra şu ifadesinde isabetli bir şekilde tesbit etmiştir: «İslâm diyarında takıyye uygulamak, İslâmî hükümlerin istikrar kazanmış olmasından, farz olan marufu emretmek münkeri yasaklamak prensibi ile tenakuz teşkil eder. Hadis ve fetvada Ahmed'in mevkiinde olan biri için, en şiddetli işkence- lere uğrasa bile, susmak doğru olmaz. Re'yinde sebat etmesi gerekir. Takıyye, arkasından gidilen imamlar için caiz olmaz. Yoksa halkı yanıltabilirler. Çünkü halk imamların zahirine tabi oldukları ve derûnlarında gizlediklerini bilemedikleri için söyledikleri her şeyin apaçık gerçekler olduğunu düşünürler. Aksi takdirde umûmî bir fesad ortaya çıkar. İşte bu sebeptendir ki İmam-ı Ahmed'in sabrını benzerlerinin ilki ve örneği olarak görüyoruz..»²¹

Ahmed b. Hanbel'in bu örnek sebatını hatırlatırken şîf alimler içinde «takıyye mü'minle müşrikler arasında olur, müslümanla müslüman arasında olmaz. müslümanın müslümandan takıyyesine kat'î olarak yol aranmaz» diyen Şerif er-Raddiyy (406/1015) gibi alimlerin bulunduğunu zikretmemiz gerekir. Yine Şerif er-Radiyy'e göre: «takıyye bir ruhsattır, efdal olan bu ruhsatın kullanılmamasıdır. Kişinin ölünceye kadar İslâm- da sebat etmesi, ruhsatı kullanarak İslâmdan çıkmak suretiyle kurtulmasından daha faziletlidir.» Ayrıca Şerif, takıyye'nin amel ile olmayacağını, ancak dille söylemekten ibaret olacağını hatırlatmayı unutmaz.²²

Takıyye anlayışının, bilhassa şîf halk arasında, yerleşmesinin müz- min bir hal almasının bir diğer önemli sebebini yine Dr. Kâmil eş-Şibî'nin tesbitlerinden, fakat ondan biraz farklı olarak, zikrederim. İslâm dünya- sındaki firkalaşma, bölünme ve parçalanmalar takıyye anlayışına yeni bir hüviyet kazandırmıştır. İslâm Dininin bütün dünyadaki dağınlığı gidermek, sınıf, ırk ve din farklarını ortadan kaldırmak üzere gelmiş ol-

(20) et-Takıyyetü, 245, 246.

(21) Muhammed Ebu Zehra, Tarihu'l-Mezahibi'l-İslâmiyye, II/302, Daru'l-Fik- ri'l-Arabî neşri, tarihsiz.

(22) Şerif er-Radiyy, Hakaiku't-Te'vil fi müteşabihi't-Tenzil, 74-76, Necef, 1355/ 1936 dan naklen Dr. Şibî, et-Takıyyetü.., 247, 248.

TAKIYYE, DOĞUŞU VE GELİŞMESİ

masına rağmen müslümanlar içinde birbirlerine düşman ve müsamahasız fırkalar, guruplar, mezhepler ve çeşitli cereyanların ortaya çıkmasında siyasî çalkantıların rolü açıktır. Saltanat ve mülk sahiplerinin bu ayrılıkları kendi iktidarlarını ayakta tutabilmek için körüklediklerine de şahid olunmuştur. Bunun neticesinde İslâm cemiyetlerine öyle tohumlar ekildi ki neticede bu tohumlar düşmanlık ve ayrılık meyveleri verdi. Mazlum bir başka mazlumla uğraştı. Fakir fakiri öldürmekle, mahrum olan bir başka mahrumu lânetlemekle meşgul oldu. Yağmalamakla, soymakla uğraştı durdu. Milletin fertleri birbirleriyle uğraşırken saltanat sahipleri de tantanalı bir hayat sürdüler. Hz. Osman devrinde cereyan eden olaylardan itibaren bunun misâleri —maalesef— çok görülmüştür. Hz. Osman'ın akrabaları önce, O'nun akrabalarına düşkünlüğünü istismar ettiler. Şehid edildikten sonra da öldürülüşünü alabildiğince kullandılar. Mülk ve saltanatlarının paravanı yaptılar. Böylece İslâm alemi ikiye bölündü. Bundan sonra olaylar çoğaldı. Düşmanlık kardeşliğin yerini aldı. Sövmek dindarlık oldu. Hz. Ali'ye lânet etmek Emevîlerin, Muaviye'ye lânet de Kûfelilerin alâmeti oldu. Bundan sonra da Şîâ —onlar üzerindeki baskı arttıkça— sövmeye devam etti. Bu işi Ali'nin hakkını gasbettikleri ve zalimler oldukları gerekçesi ile Muaviye, Osman, Ömer ve Ebu Bekir'e teşmil ettiler. Sonra bu listeye Yezid, Mervan b. Hakem, el-Mansur, er-Reşîd, el-Mütevekkil de eklendi. Bütün bunlar Hz. Ali'nin sövmeyi yasaklamasına rağmen, Zeyd b. Ali'nin ehl-i beytinden hiçbirinin Ebu Bekir ve Ömer'den teberrî etmediğini açıklamasına rağmen oluyordu. Çünkü iktidarlar kendilerinin saltanatını daha rahat sürdürebilmek için topluma kendilerinin dışında şamar oğlanı göstermeyi uygun buldular. Böylece Şîâ Abbasilerden, kendilerine zulmedenlerden kabahatı daha çok, Ebu Bekir, Ömer, Muaviye, Mervan b. Hakem, Amr b. As, Yezid gibilerinde aradı ve onlara sövmeyi ibadet bildi. Büveyhîler'in siyaseti de aynı istikamette gelişti. Onlar Şîî idiler ve şîiliklerini ortaya koyuşları açıktan sövme, Hz. Hüseyin'in katlinin yıldönümünde mübalâğalı ihtifaller düzenlemek suretiyle oldu. Bu ihtifaller sünnilere karşı bir gövde gösterisi mahiyetinde tezahür ediyordu.²³ Dolayısıyla cidâl Şîî halk ile sünni halk arasına kaydırılmış oluyordu. Büveyhîler de daha öncekilerin yaptıkları gibi saltanatlarında müsterih oldular. Bütün bu gürültülerin olduğu sıralarda görülen açlıklar, yol kesmeler, salgın hastalıklardır. Eğer ikti-

(23) Bağdad'da bulunduğum 1967, 1968 yıllarında bu ihtifaller her türlü imkân ve vasıtalar seferber edilmek suretiyle tam bir gövde gösterisi niteliğinde cereyan etmişti. Buna mukabil sünni halk da Bedir Günü v.s. gibi günlerde mukabil gövde gösterisi düzenleme gayreti içinde idi.

darda bulunanlar halkın arasına bu türlü fitneleri sokmak durumunda olmaz, onları kendi naline bırakırlarsa, hele gerçek bir idareci vasfıyla onların aralarındaki kavga ve kırgınlığı giderecek samimi bir icraatta bulunurlarsa halk her zaman iyi niyetli ve sulh sever olmuştur. Büyük Selçuklular'ın nüfuzlarının Bağdad'a kadar ulaşması ve daha sonra da hakimiyetleri döneminde —iki defa— önce, 442/1050 senesinde İbn Kesir'in rivayetine göre «Rafızîler ile Sünnîler Bağdad'da barıştılar Hepsi beraber Ali'nin şehid edildiği, Hüseyin'in şehid edildiği, yerleri ziyarete gittiler. Kerh muntıkasında hepsi beraber sahabenin hepsinden razı olduklarını ilân ettiler. Onları rahmetle andılar.²⁴ Daha sonra da yine İbn Kesir'in rivayetine göre 488/1095 senesinde Kerh'li Rafızîler ile Sünnîler ve diğer insanlar karşılıklı ziyaretlerde, ahbablık tesisi için gayretlerde, karşılıklı yardımlaşmalarda bulunmuşlardır.²⁵

Gelip geçen iktidarların mezhep anlayışlarını istismar edip, siyasetlerine alet etmeleri devam ettikçe müslümanlar arasındaki kardeşliğin de teessüs edemediğini görüyoruz. Sünnî olsun Şîî olsun çeşitli devletlerin idarecileri içinde yukarıda misâlini zikrettiğimiz devrede gelen Tuğrul Bey gibi büyük ve adil olanlarına da, sadece kendi saltanatını düşünenlere de rastlanılmıştır. Bütün bu çalkantıların sonunda takıyye anlayışı, bilhassa cahil şîî halk arasında, «sövmeyi gizlemek» tarzına inkilâp etti. Ğulat'ın Hz. Peygamber'e kadar varan sövme anlayışı Şîa'nın cahilleri eliyle benimsenince şîilere muhalif olanlar da Ğulat'ın tam karşısında olmalarına ve onlardan beri olduklarını ilân etmelerine rağmen sövme işi mutedil Şîa'ya kasden isnad edildi, durdu. Hürriyetleri ikame etmek, zalim devletleri ortadan kaldırmak isteyenlerin gerçek itikadlarını gizlemesi mânâsının dışında —hiç bir şîî imamının her hangi bir işaret ve teşviki olmadığı halde, aksine kat'i olarak yasaklamasına rağmen— sövmek ve kötölemenin gizliliğidir takıyye denildi.

Takıyyenin en aşırı tarzda bir prensip olarak kabulü yukarıda da işaret ettiğimiz gibi İsmailiyye'dedir. Gizlilik devrinde teşkilâtlarını fevkalâde disiplinli bir şekilde gizlilikle yürütüp Fatımî Devleti'ni kurduktan

(24) İbn Kesir, el-Bidâyetü ve'n-nihayetü, XII/61, Mısır, 1358.

(25) İbn Kesir, el-Bidâyetü ve'n-nihayetü, XII/66. Dikkat çekicidir ki yukarıda zikredilen hükme varan Dr. Şîbî oldukça isabetli olarak yukarıdaki nakilleri yapıyor, İbn Kesir'in bu birliğe şaşırdığını da zikrediyor ve O'nu tenkid ediyor, bu arada o yıllarda çıkan mezhepler arası fitnelere ile Türk idarecileri ile halk arasındaki nizaları da hatırlatıyor ve fakat mezhepler arası barışmanın olduğu bu yılların Selçukluların bu bölgedeki nüfuzlarının tesis edildiği yıllar olduğunu hatırlatıyor.

TAKİYYE, DOĞUŞU VE GELİŞMESİ

sonra takıyyeyi, Batınî Mezhebi'ni bütün müslümanlara yayabilmek ve bütün İslâm Dünyasına hakim olabilmek için vazgeçilmez bir prensip olarak daha da geliştirdiler. Başlangıçta takıyye can korkusundan, hayatta kalabilmek endişesinden, tamamen insanî bir kaygı neticesinde meşru görülmüş ve öylece ortaya çıkmıştı. Batınîler ise siyâsî iktidarlarını, mezheplerini her yere yayabilmek için ihdas ettikleri beşinci kol faaliyetlerinin dinî meşrutiyetini takıyye prensibi ile zihinlere yerleştirdiler, mezhep mensuplarına benimsettiler. Bu konuda o derece aşırı davrandılar ki Gazali onlar hakkında haklı olarak «mürted'in tevbesinin kabulü gereklidir. Batınîyye'nin ve küfrünü gizleyen ve takıyye'yi din olarak kabul eden bütün zındıkların tevbesine gelince: bu konuda alimler arasında ihtilâf vardır» hükmüne vardı.²⁶ Onların tevbesinin kabul edilmemesini savunan alimlerin gerekçesi de «eğer bu kapı (onların tevbesinin kabul edilmesi) açılacak olursa bunların fitne ve belâsının önüne geçmek mümkün olmaz. Çünkü onların inançlarının sırrı takıyyeyi din olarak kabul etmelerindedir. Korku söz konusu olduğu zaman da derhal küfürlerini gizlerler» tarzında özetledi.²⁷

Gerçekten Batınîler'in İslâm Dünyası için oluşturduğu tehlike sadece Abbasîler ve Selçuklular çağlarına yani Fatımî Devleti'nin iktidarda bulunduğu zamanlara münhasır kalmadı. İsnâ Aşerî olmalarına rağmen Batınîler'in söz konusu bu metodunu benimsiyen Safevîler zamanında, bilhassa, Şah İsmail'in siyasetinde de bütün canlılığı ile tatbik edildi. Öyle ki eğer Osmanlılar'ın başına Yavuz Sultan Selim gibi uzak görüşlü bir hükümdar gelmeseydi en güçlü oldukları çağda yıkılmaları işten bile değildi. «Bütün ömrünce devletin bütünlüğünün korunmasını ve düzgün olarak yönetilmesini düşünen bu padişahın görevlendirdiği şahısların kusur ve hatalarına asla tahammülü yoktu. Hele bu kusur ve hata memleketin bütünlüğü ve geleceği ile alâkalı ise o takdirde ölüm muhakkaktı. O'nun halktan her hangi bir ferdi rahatsız ettiği görülmedi. Aksine olarak ömrünün büyük bir kısmını, kendini tanıtmadan, halkın içinde geçirdi. Onların iç yüzünü öğrenmeye çalıştı ve tedbir-i mülk-i saltanata harcadı.»²⁸ İşte böyle bir padişahı reayâdan şîf olanları tenkile sevkeden —ki bu hareketinden dolayı o bazı tarihçiler tarafından şiddetli hücumlara uğramıştır— âmil Şah İsmail'in kurallarının Devleti içten çökertmeye; var

(26) Gazalî, Fedaihu'l-Bâtıniyye ve Fadiletü'l-Muztazhiriyye, 160, nşr, Abdurrahman Bedevî, Kahire, 1383/1964.

(27) Gazalî, Fedaih, 161.

(28) Dr. Selâhaddin Tansel, Yavuz Sultan Selim, 253, Ankara, 1969.

lğını tehlikeye düşürmeye yönelik faaliyetidir. Bu faaliyetin muharrik gücü ve meşrutiyeti de takıyye anlayışından beslenmektedir.

Burada üzrinde durulması gerekli bir nokta vardır: Şah İsmail'in siyasi gayesini gerçekleştirmek için giriştiği hareket takıyyeyi kullanarak olmuştur ve bu, takıyyenin şii halk arasında daha da yaygın olarak benimsenmesine sebep olmuştur. Bu anlayış görüldüğü gibi devlet eli ile desteklenmiştir. Buna mukabil Yavuz Sultan Selim'in devletini korumak için giriştiği tenkil hareketi de yine şiiiler arasında aynı hizmeti görmüş ve takıyye'nin yaygın olarak benimsenmesine sebep olmuştur. Binaenaleyh, yukardan beri anlatılan, takıyye'nin ortaya çıkmasındaki en büyük âmilin, korku ve baskılar karşısında korunmaya yönelik duyguların yanında bu defa siyasi davranışların önemli amillerden biri olarak karşımıza çıktığını görüyoruz. Esasen bu tatbikat Fatımiler çağında hep görülegelen olaylardandır. Bir taraftan dâîlerin hareketi takıyye anlayışı ile takviye edilirken, bu yıkıcı unsurlara karşı sert tedbirler alan Selçuklu hükümdarlarının davranışlarından da yine şiiiler takıyyenin yaygınlaştırılması için elverişli fırsatlar yakalıyorlardı.

T a s a v v u f dilinde takıyyeye gelince: Dr. Şibi'nin tesbitine göre, bilhassa Timurlenk'in şiiiliğini açıklayıp sofiiyeye hırkası giydiği sıralarda pek meşhur bazı şii alimlerin de sofiiyeye intisab ettiğini görüyoruz. Bu intisablardan sonra takıyye anlayışı tasavvufî izah tarzlarıyla da anlatılmaya ve yeni mânâlar ile açıklanmaya başlandı. Haydar b. Ali el-Âmilî'nin (794/1391) Ca'fer es-Sadık'ın takıyye ile ilgili «Takıyyesi olmayanın dini de yoktur» sözünü şöyle izah etmesi meşhurdur: «takıyyesi olmayan yani ittikasi olmayan, ilâhî sırları ifşadan sakınması olmayan demektir.» «Takıyye benim dinim, ceddimin dinidir» den maksad da enbiyâ ve evliyâdan olan cedlerimin dinidir. Kimin sırları gizlemek hususunda takıyyesi yoksa onun dini yoktur. Buna alimlerimiz kitaplarında işaret etmekte ve şöyle demektedirler: Takıyye vaciptir, gerçek imam, dinin tamamı omuzlarında olan imam, çıkıncaya kadar, mağribten masrıkaya kadar bütün insanların Adem (A.S.) zamanında olduğu gibi tek bir millet oluncaya kadar takıyyenin kaldırılması caiz değildir»²⁹. Yine Âmilî'nin Hz. Ali'nin «Vallahî, ben eğer sizden herbirinizin çıkacağı yeri, gireceği yeri ve bütün işlerini haber vermek isteseydim bunu yapabilirdim. Fakat ben Resulullah'a küfretmenizden korkarım. Bu, Allah'ın sırlarını gizlemek ve saklamayı gerektiren bir emirdir» dediğini naklederek takıyyenin ilâhi sırları saklamak olduğu yolundaki anlayışı tekid etmektedir.

(29) et-Takıyyetü, 257.

TAKİYYE, DOĞUŞU VE GELİŞMESİ

Ayrıca Âmilî'nin asrına yakın bir zamanda yaşamış olan ve Ehl-i Sünnet'in sofilerinden Kâmil el- Maltanî de bu konu ile ilgilenmektedir: «Bilmiş olası ki takıyyenin ilâhî sırların ifşasından sakınmak mânâsında alınması güzel bir şeydir. Bu meseleyi böyle anlamak gerekir³⁰. Yine Dr. Şîbî'nin önemli bir tesbitini buraya kaydetmeliyiz: «Vahdet-i şühûd ve hulûl anlayışına yaklaşan bir yola girdiklerinden bu tarafa —açıklanmakla beraber— takıyye tasavvufun vazgeçilmez malzemelerinden biri olmuştur. Açıkça ilân etmemekle beraber tasavvuf takıyyeyi kendime mâl etmiştir. Hulûl anlayışını benimsemeye başlamalarından itibaren kendilerine tehlikeler de yönelmeye başlamıştır. İşte bu sebeple mutasavvıflardan bazıları aşırılıklarını (ğuluvv) hafifletmeye, hiç olmazsa avamdan basit insanların önünde hafifletmiş gözükmeye gayret ettiler. Maksadları da eza ve cefadan kurtulmaktı. Fakat tasavvufta takıyyenin yerleşmesi hattâ zaruret halinde ortaya çıkışı dördüncü hicrî asrın başında Hallaç'ın (309/920) yakalanması sırasında gözükür. Sultan O'nun ulûhiyetine inanan ve bunu itiraf edip O'nun ölülere dirilttiğini söyleyen bir gurubun bu sözlerini Hallaç'a sorunca O bunları inkâr etti. Dedi ki: «Rablık ve peygamberlik iddiasından Allah'a sığınırım. Ben ancak Allah'a ibadet eden, Allah'a tapan bir adamım.» Bu, şîlikten fıskıran açık bir takıyyedir. Dr. Şîbî bu kısmın devamında Hallaç'ın takıyye uyguladığına dair O'nun diğer sözlerinden misâller sunmakta, fakat öldürüleceği zaman inancını ortaya koyduğunu, kalbinde gizlediğini açığa vurduğunu bildirerek bu tutumunun İmam-ı Bâkır'ın «iş ölüme varınca artık takıyye yoktur» direktifinin uygulaması olduğunu bildirmektedir. Yine aynı makalede müellif, Cüneyd'in (294/940) de takıyyeyi uyguladığını bildirdikten sonra, Melâmîlerin takıyyeyi uygulayışlarının kendi meşrebleri doğrultusunda olduğunu yani tabiye itibariyle zıd bir yol benimsediklerini kaydetmektedir. Bilindiği gibi Melâmîlik bâtında olanı gizlemek suretiyle Allah'la yakınlığa devam etmeyi murad etme şeklidir, mezhebidir. Bu da içerde olanın aksini göstermeye çalışmaktadır. Yani takıyyedir. Sühreverdî (632/1234) onların takıyyelerinin açık olduğunu şöyle anlatır: «Kendilerine Melâmîler ismini verdiler. Sofiyyeye nisbet edilmek için sofiiye elbisesi giydiler. Halbuki onlar sofiiyeden değildirler. Aksine gurur ve yanlışlıklar içindedirler. Bu gurur ve yanlışlıklarını sofiiye elbisesi ile, bazan da takıyyeyi uygulayarak örterler. Halbuki onların başka dâvaları vardır.³¹»

(30) et-Takıyyetü..., 257, 258.

(31) Sühreverdî, Avarifü'l-maarif, 58, Mısır, 1358/1939. Takıyyenin mutasavvıf tarafından tatbikatı için daha geniş malûmat için bak: et-Takıyyetü..., 256-260.

Bütün bu açıklamalardan sonra -doğrudan Şîa ile yakın alâkası olanıyla olmayaniyla- tasavvufî cereyanların hepsinde takıyye anlayışının değişik bir tarzda tatbik edildiğini söylemek yanlış olmaz. Esasen metod benzerliğinden faydalanmak suretiyle Bâtînîler -bilhassa Hülâgû'nun istilâ hareketinden sonra teşkilâtları büyük ölçüde dağılınca şîi olsun, sünnî olsun cemiyetin her kesiminde baştutarsız olarak dağılmışlar ve fakat içine girdikleri topluma -daha önceden yerleştirmeye çalışıklarından daha fazlasıyla-, anlayışlarını da benimsetmişlerdir. Çünkü Moğolların istilâ ve zulmüne uğramış bu toplumlarda, takıyye, her türlü batınî izah tarzları gibi hususların kabul görme şansını arttırmıştı. Yalnız burada bir noktaya dikkat etmek yerinde olacaktır. Hallaç'ın tutumundaki açık takıyye uygulamasını istisnâ edersek, diğer anlayışlar, yani sırların ifşasından sakınmak diye özetliyebileceğimiz kısmi takıyyenin üzerinde durduğumuz mânâsından çok farklıdır. Kültür ve bilgi seviyesi yeterli olmayanlara kavranılması güç hususların aktarılmaması, başka bir deyişle akademik seviyeli tartışmaların ibtidâî bilgi sahipleri arasında yapılmaması elbette zarurîdir ve bu husus sadece mutasavvıfeye mahsus bir şey değildir. Mutasavvıfların bu uygulamasını inancların gizlenmesi ile karıştırmamak lâzımdır. Aksi takdirde, hem, inanclarını pervasızca ortaya koymayı meşlek kabul eden tasavvuf erbabını görmezlikten gelmiş oluruz, hem de ve galiba en önemlisi, alimlerin söylediklerinin kendi düşünceleri olup olmadığını anlamak mümkün olmaz. Ortada ölçü kalmaz. Kanaatımızca, istisnâsız mutasavvıfenin hepsinin takıyyeyi benimsediği ve tatbik ettiği zannını uyandırma gayreti yine Dr. Şîbî'nin yukarıda bir kaç defa hatırlattığımız hatalı yolunda devam etmesinden ileri gelmektedir.

Gerek şahsî korunma, gerek daha ulvî endişeleri sebebiyle içinde buldukları şartların zorlamasıyla tarih boyunca bir çok alim yazdıkları eserlerinde düşüncelerini ya üstü kapalı ifade etmeye gayret etmişler veya hiç yazmamayı tercih etmişlerdir. Bunun en tipik örneklerinden birisi meşhur Gazalî'dir. Bâtînîlerin korkunç ve tahribkâr tehlikesi karşısında Abbasî Halifesi Mustazhir'in meşru halife olduğunu en samimî tarzda müdafaa etmiştir. Çünkü O biliyordu ki Abbasî Halifesi desteklenmezse Fatimî Halifesi güçlenecekti. Fakat O'nu desteklemek için yazdığı meşhur eseri «Fedaihu'l-Batıniyye ve Fedailü'l-Müstazhiriyye»sinde imametın şartlarını ve imamda bulunması gereken sıfatları sıralarken Müstazhir'da bulunmayan bazı sıfatları te'vil etmek zorunda kalmıştır. Mesele imamın müctehid seviyesinde alim olması şartını O imamın müracaat edebileceği müctehidlerin bulunması şeklinde belirtmiştir. Yine imamın dini ve müslümanları korumak için asker sevk ve idaresi ile harb ilminden

TAKİYYE, DOĞUŞU VE GELİŞMESİ.

anlaması şartını da imamın emrinde bu işlerden anlayan ehliyetli kişilerin bulunması tarzında anlamıştır.³² Kendi kanaatını açıklamaktan aciz ve korkaklar söz konusu edilmese bile, zamanımızda da aynı mülâhazalarla ihtiyatlı davranan alimler bulunmaktadır. Dr. Şîbî gibi hareket edecek olursak bütün bu davranışları da takıyye olarak kabul etmek gerekir. Halbuki inançların gizlenmesi başka, ihtiyatlı davranmak başkadır.

Bütün bunlardan sonra makalemizin başında da belirttiğimizi gibi takıyye deyince akla Şîa'nın takıyye anlayışı ve onun etrafında cereyan eden tavırlar gelmektedir. Uzun asırlar bu konuda Şîa'nın kendi içindeki farklı anlayışların olduğunu belirtmeliyiz. Fakat, bilhassa, muhasım fırka mensupları Şîa'ya bu konuda çok şiddetli saldırmışlar, onları yalancılık, şahsiyetsizlik, iki yüzlülük, söylediklerine güvensizlikle ittiham etmişlerdir. Çağımız yazarlarından Prof. İhsan İlâhî Zahir «Şîa'nın Kur'an, İmamet ve Takıyye Anlayışı» adıyla dilimize çevrilen eserinde³³ müstakil bir bölüm halinde ele aldığı takıyyeyi «Şîa ve Yalan» bölüm başlığı ile sunmaktadır. Aynı bölümün baş tarafında «Şîilik yalan mahsülü olduğundan, Şîiler «yalan»a takdis ve tazim süsü verdiler ve ona kendi isminden başka bir isim takarak «takıyye» adını verdiler³⁴ demektedir ki bu cümlesi ile bile Prof. Zahir'in tavrını kavramak mümkündür. Şîa inancında takıyyenin din ve şariat demek olduğunu en muteber Şîî kaynaklardan ve en güvenilir imamlarından iktibaslarla ortaya koyan yazar gerek Kur'an, gerek hadislerde bu anlayışa müsamaha etmeyen hükümlerin bulunduğunu da yine misâlleri ile belgelendirmektedir. Küleynî'den yaptığı nakillerle Şîa imamlarından Ebu Abdillâh'ın aynı mecliste birbirini arkası gelen ve bir ayetin tefsirini soran üç ayrı kişiye birbirini tutmaz üç ayrı cevap verdiğini ve Şîilerin bunu takıyye yani din kabul ettiklerini bildiren Prof. Zahir, «insaflı kişiler bu konuda ne derler? Bu nasıl bir takıyyedir? Bu tenakuz ve tezatlar, onları hangi kötülük sevketmiştir? Bununla hangi musibetten kurtulmuşlardır? Dinî ve dünyevî meselelerde, böyle bir itikada sahip olan bir kimseye güvenebilir mi? Böyle bir insan Kitap ve Sünnet'e inanır mı? Keşke bilebilseydim... Onların, ne zaman takıyye ile amel edip, ne zaman etmediklerini kim bilebilir? Bu, dini bozmak, İslâmın temelini yıkmak, Allah'ın Kitabının ayetleri ile oynamak değil mi-

(32) Fedaihü'l-Bâtınıyye, 182-194; Gazalî, İtikadda Orta Yol (terc. Dr. Kemâl Işık), 179-181, Ankara, 1971.

(33) Orijinal adı «eş-Şîa ve's-Sünne» olan eseri Lahor, 1973 baskısından dilimize Yrd. Doç. Dr. Sabri Hizmetli ile Araştırma Görevlisi Hasan Onat çevirmişlerdir.

(34) Şîa'nın Kur'an, İmamet ve Takıyye Anlayışı, 140,

dir?»³⁵ diye sormaktadır. İşte bütün bu sebeplerden dolayı Şîilerle diyalog kurmanın da imkânsız olduğunu belirten yazar «onların ne zaman takıyye uyguladıklarını bilebilmek imkânsızdır» demektedir. Çağımız Şîî yazarlarından Abdülbâkıyy Gölpınarlı ise «Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şîîlik» isimli eserinde takıyyenin tarifini yaptıktan sonra Ammar hadisesinden ve konu ile ilgili ayet ve hadislerden, Şîa'nın önde gelen imamlarının sözlerinden takıyye anlayışının doğruluğunu belgelemekte ve şöyle demektedir: «Görülüyor ki takıyye, islâmî bir şeydir ve çok defâ tehlikeye uğrayan mü'minin, gücüne göre bir ruhsat mahiyetini taşır. Ancak bu ruhsat bir kalkandır. Mü'min bununla, kendisini, dinini, malını, evlâdını-ayâlini ve dindaşlarını korur; kalkanın, savaşta kullanılan bir korunma aleti olduğu hiç bir zaman unutulmamalıdır.»³⁶ Bu tesbitten sonra yazar takıyye uygulanmıyacak halleri de sıralamakta ve takıyyeye lüzum görülmiyen yerde onunla amel etmenin, takıyyenin gerekli olduğu hallerde onu terketmenin caiz olmayacağını bildirmektedir. Abdülbâkıyy Gölpınarlı sanki takıyye konusunda çok şiddetli saldırılara uğrayan Şîa'nın bu konudaki görüşünün iyi anlaşılmadığını ispatlama gayreti içindedir. Bununla beraber diğer Şîî müelliflere göre çok daha munistir ve hattâ hemen hemen Ehl-i Sünnetin görüşlerinin aynını benimsemiştir. O, bu görüşünü takıyye için Şîa'nın gerekli hallerde nasıl takıyye uygulamadığını delilleriyle sıralamakta, sonunda da şu hükme varmaktadır: «Takıyye, dine, imana zarar verecek yerlerde, hattâ böyle bir ihtimâlin bulunduğu zaman, İslâmın bağımsızlığına, Müslümanların özgürlüğüne zarar vermesi ihtimâli göz önüne alınarak terkedilir; aksi halde din ve îman düşmanlarına yardım etmek, zulme, kahra boyun eğerek, zalimin zulmüne râzı olarak onlara katılmak mahiyetini alır ki bu, küfre dek varan bir şeydir, Cenab-ı Peygamber (A.S.) hiç bir vakit böyle bir harekette bulunmamışlar, hattâ bu çeşit hareketi kınamışlar, yapılmamasını buyurmuşlardır. Eimme-i Hüdâ da (A.M.) böyle bir zillete, hâşâ hiç bir zaman düşmemişler ve böyle bir zilleti hoş görmemişlerdir.»³⁷

En tabîî bir insanî davranış olarak başlangıçta can, mal, namus ve aile fertlerinin korunması için ruhsat olarak meşru kılınan takıyye zaman içinde bilhassa Şîa'da azimete dönüşmüş, dinin vazgeçilmez bir esası olarak kabul edilmiştir. Bilhassa Bâtınîlerin kendi inançlarını yaymak için

(35) Şîa'nın Kur'an, İmamet ve Takıyye Anlayışı, 152.

(36) Abdülbâkıyy Gölpınarlı, Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şîîlik, 566, İstanbul, 1979.

(37) Aynı Eser, 572.

TAKİYYE, DOĞUŞU VE GELİŞMESİ

gizli teşkilâtlarının esas felsefesini ve muharrik gücünü takıyye anlayışına dayandırdıkları görülmüştür. Şîa'nın maruz kaldığı siyasî baskı ve mahrumiyetler, uğradıkları tenkil bu inancın onlar arasında yaygınlaşmasına sebep olmuştur. Takıyyeye sarılmalarından dolayı uğradıkları tenkiller ve saldırılara da aynı anlayışın bütün mezheplerce benimsendiği ve tatbik edildiği yolunda cevaplar vermeye çalışmışlardır. Muhasımlarının hücumları ve Şîî alimlerin verdikleri cevapların sürüp giden anaforuna kapılmadan konuya imkân ölçüsünde dışardan baktığımızda takıyye, asırlar boyu gerek alimleri, gerek halk kitleleri olarak Şîa'nın benimsediği, pratikte her zaman tatbik ettiği bir anlayış olmuştur. Sadece baskılara maruz kaldıklarında değil, en güçlü siyâsî iktidarlara sahip oldukları (Fatımîler ve Safevîler) devirlerinde de takıyye vazgeçmedikleri bir anlayış olmuştur. Buna mukabil diğer mezhep mensuplarında takıyyenin benimsenip tatbikî ferdî bir kaç olaya inhisar etmekten ibarettir. Bilhassa tehlike söz konusu olmadığı zamanlarda takıyye uygulaması son derece mahzurlu sonuçlar doğurmuştur. Maalesef, Gölpınarlı gibi mutedil görüşlü alimlerin de tasvib etmediği bu yanlış uygulama farklı mezhep mensupları arasındaki diyaloga imkân vermeyen en büyük engel olarak halâ ortadadır. Diğer yandan alimlerin gerçek düşüncesini öğrenmemize mani olmuştur. Güvenilir ölçü bırakmamıştır.